

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ОСЕРЕДКИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 378.4(477.54-25)«18/184»:316.663:323.1

ІМПЕРАТОРСЬКИЙ ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ І «УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ» ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

С. О. Наумов

Наумов С. О. Імператорський Харківський університет і «українське відродження» першої половини ХІХ ст. У статті розкривається авторський погляд на питання про роль Харківського університету у так званому «українському національному відродженні». Доводиться невідповідність застосування цієї парадигми та пропонується власна оцінка діяльності представників університету з точки зору концепції «національних проєктів».

Ключові слова: Харківський університет; «українське національне відродження»; «національний проєкт»; Російська імперія.

Наумов С. А. Императорский Харьковский университет и «украинское возрождение» первой половины ХІХ в. В статье раскрывается авторский взгляд на вопрос о роли Харьковского университета в так называемом «украинском национальном возрождении». Доказывается несоответствие применения этой парадигмы и предлагается собственная оценка деятельности представителей университета с точки зрения концепции «национальных проєктов».

Ключевые слова: Харьковский университет; «украинское национальное возрождение»; «национальный проєкт»; Российская империя.

Naumov S. O. Imperial Kharkov University and the “Ukrainian Revival” in the First Half of the 19th Century. The article reveals the author’s view on the role of Kharkov University in the so-called “Ukrainian national revival”. The mismatch of this paradigm is being proved and an alternate assessment of the university representatives’ efforts in the terms of the “national projects” concept is being offered.

Keywords: Kharkov University; “Ukrainian national revival”; “national project”; Russian empire.

Мета цього повідомлення доволі скромна: ще раз привернути увагу, щонайбільше – уточнити деякі моменти у давно і добре відомому питанні про зв’язок між Харківським університетом і так званим «українським відродженням» імперської доби, не претендуючи на якість його тотальної ревізії чи деконструкцію. Мова йтиме передусім про, умовно кажучи, 1830-і роки (точніше, кінець 1820-х – початок 1840-х рр.) – період, стосовно якого університету традиційно відводиться винятково важлива роль. Останнє можна підтвердити матеріалами численних наукових досліджень, проте в даному випадку, враховуючи очевидність сказаного, достатньо, на нашу думку, обмежитися посиланням на останні узагальнюючі праці з історії Харківського університету, які «за визначенням» мають акумулювати всі вартісні здобутки історіографії проблеми й відображати візію університетської спільноти.

Найбільш авторитетне фундаментальне ювілейне видання «Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років»¹ в розділі про першу половину ХІХ ст. (автор В. Кравченко) містить спеціальний підрозділ «Університет і українське культурно-національне Відродження». У найновішій колективній монографії «Харківський університет і українська культура»² перший розділ має по суті таку саму назву: «Харківський університет і українське національне відродження в першій половині ХІХ століття» (автори В. Калініченко і Т. Чулуй). З самого початку в ньому, з одного боку, констатується уніфікаційно-асиміляторський характер політики Російської імперії, а з іншого – виникнення полеміки щодо української мови пояснюється намаганням «свідомих українців зберегти культурні надбання українського народу, передусім його мову»³. При цьому питання про те, як могли фактично державні службовці, якими були університетські викладачі, протистояти політиці влади, і звідки в той час взялися «свідомі українці», не ставиться. Завершується роз-

діл закономірним, за авторською логікою, висновком: «Харківський університет у першій половині XIX століття безпосередньо й опосередковано впливав на розвиток української культури шляхом пробудження наукового інтересу до проблем українознавства... Зосередження центру Українського національного відродження на Слобожанщині в 30–40-х роках XIX століття відбулося саме завдяки діяльності цілої низки яскравих особистостей, безпосередньо пов'язаних із Харківським університетом»⁴. Авторська позиція підкріплюється цитатою з книги В. Сарбея «Національне відродження України», де він називає університет «охоронцем та провідником української культури»⁵. Отже, підстави для твердження про наявність певного стереотипу є. Щоправда, у виданні 2004 р. зроблена спроба частково відійти від нього: говорячи про «стрімкий прогрес української національної ідеї в XIX столітті», автор, по-перше, певною мірою виводить себе з-під критики, пишучи про XIX ст. в цілому (хоча розділ присвячений лише його першій половині), а по-друге, відводить «основну роль на початковій стадії цього процесу» не безпосередньо університету, а згуртованому навколо нього «харківському інтелектуальному середовищу»⁶.

Проблема полягає в наступному: чи міг університет, який мав статус Імператорського, функціонував в умовах самодержавної і, так би мовити, «контрнаціональної» (не толерантної чи ворожої щодо національних процесів, національних рухів етнічних меншин) Російської імперії, так чи інакше був інструментом її політики, – чи міг він водночас бути й «колискою», «вогнищем», «осередком» руйнівного для тієї-таки імперії «українського національного відродження» (в чому на сьогодні, схоже, мало хто сумнівається)?

Якщо так, то виглядало б логічним питання про те, як і завдяки яким чинникам це могло статися: чи то політика царизму була не такою вже асиміляторською чи гнобительською в національному і конкретно українському питанні, як ми собі уявляли; чи контроль за дотриманням офіційного курсу був не надто жорстким, і в шпарині могло десятиліттями «просочуватися» руйнівне для імперії національне вільнодумство; чи співробітники університету були настільки свідомими й послідовними українськими патріотами, що йшли всупереч політиці влади, ризикуючи власною кар'єрою і долею задля «української ідеї» тощо.

Звісно, твердження про логічність і необхідність такої постановки питання може видатися виключно суб'єктивною, до того ж надуманою позицією автора. Проте в тій чи іншій мірі сумніви в доцільності застосування щодо покоління 1830-х років категорій на кшталт «український патріотизм», «українська свідомість» чи «українська ідентичність» побутують в літературі давно. Свого часу один з перших дослідників і публікаторів спадщини «харківських романтиків», вихованець Харківського університету А. Шамрай вказував на потребу «пильніше приглянутися до питання про так звану «національну свідомість», як вона виявляється в творчості письменників цього часу»⁷. У працях нинішніх істориків теж часом висловлюються досить обережні оцінки: приміром, у фундаментальному виданні про М. Костомарова наголошується, що «не випадково ряд науковців тримається думки, що внесок М. Костомарова в розбудову національної академічної історіографії і творення української етнонаціональної ідентичності ще належить оцінити майбутнім дослідникам»⁸. Втім, заради справедливості відзначимо, що превалюють усе-таки інші погляди. Для прикладу, «українотворчій» публіцистиці того-таки М. Костомарова нещодавно присвячено апробований Міністерством освіти і науки невеличкий (336 с.) навчальний посібник, в якому однозначно стверджується: «В епіцентрі його публіцистичних писань – проблеми націотворення і шляхи його осягнення. Він заклав основи сучасного розуміння національної ідеї, явив приклад послідовного їй служіння, показав шляхи її розбудови»⁹. Судячи з усього, дану характеристику автори посібника схильні застосовувати й щодо раннього, харківського періоду діяльності історика: «Уже з ранніх художніх самовиявів молодий адепт української ідеї стає її протектором-оборонцем у мертвотних обставинах імперської опресії»¹⁰. Так само автора останньої на сьогодні монографії про М. Костомарова, виходячи з того, що в «сучасному українському історіописанні» «на перший план виходить постать історика як творця української історіографії і фактора формування національної самосвідомості народу», вже у вступі не залишає місця для сумнівів: «Назавжди заховавшись в Україну, Костомаров так само палко полюбив мову її народу... Але найбільшою заслугою перед усім українством була боротьба за його права на самобутнє минуле і краще майбутнє. Цьому М. Костомаров присвятив усі сили своєї душі та інтелекту»¹¹.

На нашу думку, суперечностей у винесеному в заголовок статті питанні можна було б уникнути, але не шляхом вишукування не існуючих на той час «свідомих українців», а, навпаки, пониженням градусу уявної національної ідентичності, наближенням до реального стану речей. Першим кроком у цьому напрямку могло б і мало бути зречення від застарілої і невідповідної концепції «українського національного відродження». Піддана обґрунтованій критиці ще наприкінці ХХ ст., тобто близько 20 років тому¹², ця модель, як правило, не застосовується дослідниками даного питання, проте побутує в загальних і дотичних виданнях, навчальній літературі тощо. До цієї категорії можна віднести й аналізовану ситуацію з високою оцінкою внеску Харківського університету в «українське відродження» ХІХ ст., що виглядає парадоксально з огляду на статус і призначення навчального закладу. Одна з вад концепції «національного відродження» полягає якраз у тому, що вона спонукає до задавнення і невиправданої тяглості у відображенні процесу націєтворення, штучної модернізації і «націоналізації» свідомості Акторів. Проблеми пов'язані і з застосуванням відомої періодизації М. Гроха, дослідницькі можливості й релевантність для конкретних національних випадків якої все частіше піддається критиці¹³.

Більш відповідною у цьому відношенні видається модель «національних проектів», застосування якої при дослідженні практик українського руху імперської доби дає можливість поглянути на це питання під дещо іншим кутом зору. Вона передбачає зосередження саме на суб'єктивній складовій, ідентичності, мотивах і способах уявлення творців і adeptів «національного проекту», тим самим відрізняючи їх від суголосного чи й загалі непричетного до справи оточення. «Національний проект» з точки зору його генези трактується переважно як специфічна, одна з численних реакцій інтелектуалів на суспільні реалії (модернізацію, становиче населення, політику влади тощо) під впливом націоналізму або виключно як результат засвоєння ідеології націоналізму та запозичення його схем. Змістовно він виглядає як процес створення певною соціальною групою (спершу, як правило, купкою інтелігентів), яка претендує на провідну роль, нового («національного») образу, нового уявлення суспільства про себе (як про «націю») і прищеплення його достатньо довільно визначеній людській спільноті.

Позиція автора полягає в тому, що творення «українського проекту» розпочалося не раніше 1840-х рр. і пов'язане з постатями передусім П. Куліша і Т. Шевченка, а також М. Костомарова та інших кирило-мефодіївців¹⁴. Щодо більш раннього періоду свідчень про конструювання такого проекту немає. Літературний матеріал та ідеї, які тоді продукувались, умовно (тому що він тоді теж перебував на початковій стадії, був ще не сформований) можуть бути окреслені як «малоросійський проект». Останній розуміється нами як уявлений «образ» Малоросії (сукупність уявлень та ідей щодо минулого, становища і перспектив українських земель та їх населення у складі Російської імперії), сформований у межах національного дискурсу з відповідним зосередженням передусім на питаннях етнокультурного, націотворчого характеру; процес його творення та суспільної імплементації. Якщо в такому розумінні розглядати початкову стадію (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) «малоросійського проекту», то її можна було б охарактеризувати як «протонаціональну». Мається на увазі, зокрема, що тоді, по-перше, в межах «малоросійського проекту» зароджувалися певні складові «національного міфу»; по-друге, він був предтечею і до певної міри підвалиною пізніших національних проектів – «українського» та «общерусского» («великої російської нації»), які його потіснили і поглинули; по-третє, таке визначення вказує на ембріональний стан націотворення, перехідний від домодерної «шляхетської» нації (яка, на нашу думку, в Україні ХVІІІ ст. перебувала на стадії формування) до сучасної, модерної¹⁵.

Повертаючись до питання про першотворів «українського проекту», зазначимо, що в літературі останніх років відбувається заміна виразу «будителі нації» на «творці нації», логічна в плані заперечення примордіалістської концепції «відродження/пробудження» «сплячої» нації модерністсько-конструктивістською концепцією «національного проекту» як результату творчості певної групи осіб. Крім того, вони різняться змістовно і хронологічно: якщо «будителями» традиційно вважалися діячі грохівської фази А націотворення («збирачі спадщини»), то поняття «творці» підходить передусім для представників наступного покоління – учасників національного руху (фаз В і С).

На нашу думку, говорячи про «будителів/творців нації», варто розрізняти щонайменше дві групи людей, відповідно до їхньої ролі у формуванні «національного (в даному випадку – українського) проекту». Одна з них, перша за часом, об'єднавала швидше реаніimatorів, популяризаторів і переспівувачів старої культури, аніж творців нової. З точки зору їхньої свідомості вони були щонайбільше носіями регіональної «малоросійської» ідентичності (бо серед них були й люди, позбавлені її, які звертались до «малоросійської» проблематики з якихось інших, крім патріотично-ностальгійних, резонів) в її суто культурному варіанті, позбавленому будь-яких визвольних мотивів, суб'єктивно далекими від усвідомлення суті і завдань націотворення, що взагалі характерно для його першого етапу (фази А). Разом з тим об'єктивно їхні творчі здобутки в галузі української («малоросійської») історії, словесності, етнографії, власне, і склали зміст цього етапу, забезпечували присутність «малоросійської» тематики в суспільному, зокрема культурному, житті і підживлення відповідних романтично-ностальгійних настроїв. До того ж їх можна вважати (принаймні, до певної міри) «малоросійською відповіддю» формуванню російської національної культури, альтернативою її безроздільному домінуванню. Але все це працювало, підкреслимо, в першу чергу і безпосередньо на творення «малоросійського проекту». Тільки в подальшому напрацьований матеріал міг слугувати (і більшою чи меншою мірою слугував) підвалиною для формування повноцінної («високої») модерної української культури, поширення «національного сентименту», ідеологічних постулатів національного руху.

Друга група – це безпосередні творці «національного проекту», рушії й ідеологи націотворення, які свідомо й цілеспрямовано формували теоретичний каркас, основи концепції майбутньої нації й намагалися популяризувати їх у суспільстві. Початкову групу їх уже було названо.

Що стосується «харківських романтиків» та іже з ними, то їхнє місце – і це заслужено високе місце, а роль неоціненна, – саме в першій групі. Не випадково А. Метлинський (як і укладач першої «Грамматики малоросійського наречія» О. Павловський чи не менш відомий М. Цертелєв) вважав «малоросійську/українську» мову вмираючою. М. Костомаров відмовлявся назватися українцем, як пропонував йому П. Куліш, заявляв, що входить до їхнього кола тільки «из гуманической идеи», міг проголошувати з університетської кафедри, що «ничтожная судьба Украины происходит от ничтожества души народа». Дуже часто цитується виступ І. Срезневського (1834 р.) на захист української мови: «В настоящее время нечего доказывать, что язык украинский (или, как угодно называть другим, малоросийский) есть язык, а не наречие, как доказывали некоторые, и многие уверены, что этот язык есть один из богатейших языков славянских, что он едва ли уступит богемскому в обилии слов и выражений, польскому в живописности, сербскому в приятности, что это язык, который, будучи еще не обработан, может уже сравниться с языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, – язык поэтический, музыкальный, живописный»¹⁶. Але при цьому не береться до уваги, що тоді ж він називав її водночас «Украинско-Запорожским наречием», «языком старым Русским южного наречия, т.е. Украинским или, как называют, Малоросийским», тобто фактично ставив знак рівності між мовою і наріччям, малоросійським, південноросійським і українським. Такі погляди для «свідомих українців» були б неможливими, зате цілком узгоджувалися з тогочасними офіційними канонами бачення російського суспільства.

Захоплені ідеями європейського романтизму і слов'янофільства, «харківські романтики» з ентузіазмом взялися за вивчення доступного їм навколишнього «народного» середовища. Власне, в цьому жодного національного «українського» патріотизму не було – все залежало від того, як це населення трактувалося. А щодо цього, здається, жодних різниць читань не може бути: воно (населення) розглядалося, незалежно від застосовуваної назви, як локальне, специфічне в силу історичних обставин відгалуження єдиного російського народу. Гранично чітко, як само собою зрозуміле, це констатував М. Костомаров, розповідаючи про початковий період своїх «малоросійських» захоплень: «Но с чего начать? Конечно, с изучения своего русского народа; а так как я жил тогда в Малороссии, то и начать с его малорусской ветви...»¹⁷. Як влучно зауважував про вплив місцевої обстановки 30-х рр. XIX ст. на лідера гуртка І. Срезневського чи не кращий знавець ментальності, думок і настроїв харків'ян М. Сумцов, «Харьков в то время, несмотря на существование

в нем университета, был большим украинским селом, с громадным большинством еще не успевшего обрусеть украинского населения; интеллигенция носила сильный украинский отпечаток. Вполне естественно, что и великоросс Срезневский, привезенный в Харьков двухмесячным ребенком, проживший здесь безвыездно около тридцати лет, на первое время получил довольно яркую малорусскую окраску»¹⁸.

Об'єктом діяльності харківських романтиків була «Україна», але не як етнокультурна, національна окремішність, а як «Малоросія», яку вони сприймали, як особливу, в чомусь навіть унікальну, але невід'ємну частину «російського світу». Їхня лояльність була не лише політичною (щодо імперії), що загалом визнається, а й культурною: вони були людьми «російської культури», які захоплювались її місцевим «малоросійським» відгалуженням. В такому розумінні їхня позиція, звісно, жодним чином не загрожувала інтересам імперії, більше того, була корисною з точки зору актуальної імперської інтеграції, а згодом – ще й як альтернатива «українському проекту». Не можна не погодитися з В. Кравченком в тому, що фіксація певних культурних відмінностей між велико- і малоросами, властива літературі першої третини XIX ст., ще не означала виходу за межі офіційної, інклюзивної «слов'яноруськості» і вже з цієї причини «властиві для неї гібридні типи подвійної ідентичності ... відповідали потребам суспільства й не суперечили інтересам імперії»¹⁹.

«Малоросійські захоплення», як правило, були ситуативними в тому сенсі, що виявлялось не постійно, а в певних життєвих ситуаціях і від тих ситуацій значною мірою залежали. Щоб переконатись у цьому, варто пригадати біографії «харківських романтиків», юнацькі зацікавлення більшості з яких минули разом з молодістю, або слухне зауваження М. Самцова про І. Срезневського: «...в Харькове он был отражением местных культурных настроений»²⁰. Сплески творчої, зокрема публіцистичної, активності щодо «малоросійсько-української» тематики нерідко мали полемічне підґрунтя й були пов'язані з суспільним несприйняттям чи нерозумінням уподобань «романтиків», скепсисом щодо їхніх напрацювань та оцінок. Достатньо згадати поблажливо-зневажливе публічне висловлювання М. Полевого на адресу молоді української літератури: «Признаемся: никогда не понимали и теперь не понимаем мы желания некоторых почтенных жителей Малороссии писать на тамошнем простонародном наречии. Понятно, что в часы веселых досугов Котляревский мог пошутить, заставляя Энея говорить по-хохлацки; что другой кто-нибудь написал шуточную театральную пьеску, или какое-нибудь стихотворение на малороссийском наречии, но нам кажется совершенно бесполезною прихотью писать по-малороссийски целые книги, сочинять на сем наречии в прозе и стихах. Спрашиваем: к чему и для чего? Образовать отдельной литературы малороссийской невозможно, и для кого писать книги по-малороссийски? ...И не лучше ли почтенному Грицьку и другим даровитым его землякам писать на богатом, прекрасном, звучном языке русском, нежели на исковерканном и некрасивом, областном наречии его?»²¹.

По-своєму «класичне» роз'яснення такої ситуації знаходимо, знов-таки, у М. Костомарова: «Любовь к малорусскому слову более и более увлекала меня; мне было досадно, что такой прекрасный язык остается без всякой литературной обработки и сверх того подвергается совершенно незаслуженному презрению. Я повсюду слышал грубые выходки и насмешки над хохлами не только от великоруссов, но даже и от малоруссов высшего класса, считавших позволительным глумиться над мужиком и его способом выражения. Такое отношение к народу и его речи мне казалось унижением человеческого достоинства, и чем чаще встречал я подобные выходки, тем сильнее пристращался к малорусской народности»²². Полемічний підтекст присутній і в наведеній вище цитаті І. Срезневського («в настоящее время нечего доказывать...») – отже, раніше таки доводилось). Те саме помітно в відомому висловлюванні Г. Квітки-Основ'яненка (лист до М. Погодіна, 1834 р.) щодо мотивів написання своїх «Повістей»: «Они написаны в разрешение спора, что на нашем наречии нельзя написать ничего серьезного, нежного, а только лишь грубое, ругательное, кощунное»²³ і ще очевидніше в його пізнішій (1839 р., лист до М. Максимовича) роздратованій репліці: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей с чудным понятием, гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 миллионов говорят, который имеет свою силу, свои красоты, неудобозыяснимые на другом, свои обороты, юмор, иронию и все как будто у порядочного языка»²⁴.

Взагалі «ситуацію конфлікту» можна вважати традиційним чи типовим поштовхом (стимулом, чинником) для націотворення, особливо (але не тільки) на його початковій стадії. У цьому зв'язку Р. Шпорлок посилався на визнаних теоретиків націології від Й. Г. Гердера («...Гердер, напевно, вважав, що нації поставали внаслідок, як ми сказали б нині, «комунікативного конфлікту» в межах вже існуючих груп») до Л. Грінфельд²⁵. Подібне стверджував Е. Гелнер: «В конечном счете, люди становятся националистами, поскольку убеждаются в ежедневном общении – на работе и в свободное время, – что их «этническая» принадлежность существенно влияет на отношение окружающих, которые либо испытывают к ним уважение и симпатию, либо ненависть и презрение»²⁶. Сучасний російський автор О. Немєнський називає однією з причин виникнення українства конфліктогенну «убежденность многих великорусов в том, что русское — это только то, что соответствует культурным образцам среднерусского быта, среднерусской народной культуры»²⁷. Проте якщо «ситуація конфлікту» щодо етнокультурних цінностей і стимулювала роздуми націоналістичного характеру чи відкривала для цього дорогу, то перший крок по ній ще треба було зробити. Діячі 1830-х рр. про це не думали (у всякому разі підтвердженн протилежного досі не виявлено) і не дбали про «націоналізацію» народу (вислів Р. Шпорлока)²⁸.

Таким чином, творчість, публіцистика, висловлювання представників Харківського університету 30–40-х рр. XIX ст., які традиційно пов'язуються з «українським національним відродженням», в дійсності мали своїм об'єктом культуру «малоросійську» (як вона тоді розумілась), безпосередньо і головним чином працювали на творення «малоросійського проекту». Вони мають неоціненне культурне значення, а з точки зору історичної перспективи – й націотворче, як і вся діяльність «збирачів духовної спадщини». Це покоління привернуло увагу освічених верств до «малоросійського» народу, створило культурне підґрунтя для постановки питання, хто такі «малороси» з національної точки зору зору і наскільки єдиним є «російський народ».

Але самі діячі того часу це питання не ставили і відповіді на нього не шукали. «Харківські романтики» здебільшого спрямовували свої творчі зусилля у минуле, особливо не рефлексували над майбутнім «малоросів». Можливо, взагалі не варто наполягати на винятковості їхньої діяльності. Канадсько-американський дослідник українського походження С. Біленький, автор дуже близької до нашої теми монографії, схильний трактувати «українські зацікавлення» до середини 1840-х рр. як поширений у той час академічний дискурс, «науковий проект» (“Ukraine as a Scholarly Project”). На його думку, велика частина самопрезентації України в 1830–1840-х рр. відбувалася в рамках цього академічного дискурсу, часто в університетах. Дискурс став результатом більш-менш ретельних досліджень у галузі етнографії, мови та історії корінних жителів України, які означувалися як малороси або українці і визначалися як українськомовні православні слов'яни. Багато хто з учасників розглядав Україну як закінчений проект, явище минулого, яке потрібно було тільки «зафіксувати» заради наукового вивчення. Деякі з них стверджували, що на поточний момент українська мова, література та історія мали зробити свій внесок у загальноросійську культуру, щоб збагатити її і відкрити нові можливості її розвитку²⁹.

Повертаючись до моделі «національних проектів», можна стверджувати, що представники харківського інтелектуального середовища, зосередженого в університеті й навколо нього, в 1830-х – на початку 1840-х рр. перебували на «гердерівській» стадії захоплення «простим народом» та його культурою, не були безпосередніми творцями жодного з названих «проектів», не ставили перед собою такого завдання і не усвідомлювали його, не мислили «національними» категоріями. Результати їхньої діяльності могли стати (і певною мірою стали) лише яскравою самотутньою підвалиною, «будівельним матеріалом» для творців майбутніх націоналістичних концепцій. В цьому сенсі, мабуть, не буде помилкою поширити на «харківських романтиків» оцінку С. Біленького ролі їхнього сучасника М. Максимовича: вони уособлювали цілу епоху в українській інтелектуальній історії, яка була переходом від малоросійських патріотів, виданих «загальноросійській» нації, до молодого покоління українців, таких як П. Куліш і Т. Шевченко, для яких така нація була вже занадто (неприйнятно) інклюзивною³⁰. Але при цьому слід взяти до уваги, що варіантів «переходу» було більше, оскільки з «малоросійським проектом», до якого тяжіли діячі 1830-х – початку 1840-х рр., був генетично пов'язаний не лише «український проект», а і його антагоніст – проект «великої російської нації».

- ¹ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Х.: Фоліо, 2004. 752 с.
- ² Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 205 с.
- ³ Там само. С. 8.
- ⁴ Там само. С. 17.
- ⁵ *Сарбей В.* Національне відродження України // Україна крізь віки: у 15 т. К.: Альтернативи, 1999. Т. 9. С. 45.
- ⁶ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. С. 118.
- ⁷ *Шамрай А.* Харківська школа романтиків (Передні уваги) // Харківська школа романтиків. Х.: Держвидав України, 1930. Т. 1. С. 11–12.
- ⁸ *Смолій В.* Фундатор новітнього українства // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. К.: Вища школа, 2005. С. 8.
- ⁹ *Козачок Я. В., Чекалюк В. В.* Горизonti українотворення в публіцистиці М. І. Костомарова. Микола Костомаров у контексті сучасності: навч. посіб. К.: НАУ, 2013. С. 7–8.
- ¹⁰ Там само. С. 11.
- ¹¹ *Гончар О.* Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 5, 8.
- ¹² Див., напр.: *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999; *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб.: Алетейя, 2000.
- ¹³ Див., напр.: *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. К.: «К.І.С.», 2004. С. 75; *Гнатюк О.* Від історії ідеї до нової схеми історії Центрально-Східної Європи // Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. К.: Дух і літера, 2013. С. 11; *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської окраїни до незалежної держави // Там само. С. 435, 437 та ін.
- ¹⁴ Докл. див.: *Наумов С. О.* Пантелеймон Куліш як співтворець «українського проекту» XIX ст. // Українсько-македонський науковий збірник. К., 2014. Вип. 6. С. 54–70.
- ¹⁵ Докл. див.: *Наумов С. О.* «Малоросійський проект» XIX століття: до постановки питання // Дриновський збірник/Дриновский сборник. Харків–Софія: АІ «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. 7. С. 79–86. *Його ж.* «Малоросійський проект» XIX ст. vs «український проект» // Известия на Института за исторически изследвания. София, 2017. Т. 34: Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство: Материали от научен проект с международно участие на Института за исторически изследвания към БАН. С. 113–134.
- ¹⁶ *Срезневский И.* Взгляд на памятники украинской народной словесности // Ученые записки Московского университета. 1834. Ч. 5. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=3393> (дата звернення: 23.04.2011).
- ¹⁷ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. К.: Лыбидь, 1989. С. 446.
- ¹⁸ *Сумцов Н. Ф.* Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского: Отдельный оттиск из сборника «Памяти И. И. Срезневского». Петроград, 1914. С. 70.
- ¹⁹ *Кравченко В.* Николай Полевой і «звичайна схема «руської» історії» // Кравченко В. Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: Часопис «Критика», 2011. С. 363.
- ²⁰ *Сумцов Н. Ф.* Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. С. 70.
- ²¹ [Полевой Н.]. Рец.: Козырь-дивка. Посвящается Ольге Яковлевне Кашиндовой от Грицька Основьяненка. СПб., в тип. 3-го Деп. Гос. Имуществ, 1838 года, в 12, 144 стр. // Сын отечества. 1838. Т. 5, октябрь. С. 144–145. URL: <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=5025129> (дата звернення: 25.10.2016).
- ²² *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. С. 450.
- ²³ Цит. за: *Айзенштот С. Г. Ф.* Квітка і М. П. Погодін (до історії літературних відносин) // За сто літ. К., 1928. Кн. 2. С. 24.
- ²⁴ *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Лист М. О. Максимовичу, 3 жовтня 1839 р. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Lit/K/KvitkaOsnovjanenko/Corresp/1839/1839-10-03.html> (дата звернення: 25.10.2016).
- ²⁵ *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. С. 102, 434.
- ²⁶ *Геллнер Э.* Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм/ Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; Пер. с англ. и нем. М.: Праксис, 2002. С. 176.
- ²⁷ *Неменский О.* «Чтобы быть Руси без Руси». Украинство как национальный проект. URL: http://www.perspektivy.info/srez/theory/chtoby_byt_rusi_bez_rusi_ukrainstvo_kak_nacionalnyj_projekt_2012-05-22.htm (дата звернення: 17.10.2014).
- ²⁸ *Шпорлюк Р.* Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. С. 433.
- ²⁹ *Bilenky S.* Romantic Nationalism in Eastern Europe. Russian, Polish, and Ukrainian Political Imaginations. Stanford: Stanford University Press, 2012. P. 270, 285.
- ³⁰ Ibid. P. 269.